

Ինսալ լիցի քեզ, ու՛ր Բա՛հ . օ՛ն անդր յինէն ի բացէ .
Եւրթ ածեւ մըխիթար որոց յամօթ կեղեքի սիրտ ,
Յա՛հ եւ ի մութ անյուսուածեան :
Դեռ եւս Պալէս ընծայէ կանաչաղարդ ինձ օթեւանս ,
Սէր՝ ըզվայելս համբուրից , Սուսայք՝ ըզքաղցր զայլայլիկս .
Ոչ կամիմ դեռ եւս մեռանել :

ԱՆԴՐԻԱՍ ՇԵՆԻԷ

Բանաստեղծը այս քերթութեանս մէջ Գոանեի օրիորդին խօսել կու տայ , որ իրեն բանաստեղծ էր , և որ յետոյ բանաէն ազատելով՝ անուն հանեց իր մտաց կատարելութեամբը . աղուոր վիպասանութիւն մը յօրինած է , որ միայն քսանըհինգ օրինակ տպուեցաւ :

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Արշակունիք

Դ

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա

Իմաստուն էր այն փորձ մարդն որ ըսաւ թէ աշխարհս մեծ թատրոնի մը կը նմանի . — Ի՛նչ կը ներկայացնէ արդեօք թատրոնը . — թատրոնի վրայ մերթ կը տեսնենք մարդ մը որ մըրկալից կըքերու բուռն յորձանաց մէջ ինկած կ'որոտայ կը շանթէ և ահեղ կործանման մէջ ընկղմել կը սպառնայ ազգեր ու ժողովուրդներ . մերթ կը տեսնենք որ հայրենասէր քաղաքացի մը ճակտով և սրտով և լեզուով և բազկաւ իր հայրենեացն հիմունքը յամրութեան պահելէն ետքը , այն արդարութեան անթառամ պսակն որ իր առատ քրտունքը պիտոր սրբէր՝ կը թառամի կը չորնայ պսակողներուն ձեռքն ու փուշ կը դառնայ . մերթ ալ դիւցազուն մը բաղդին ձեռքը խաղալիկ եղած՝ թունոյ փետուրի մը պէս հովուն կամքին համեմատ ասդիէն անդին կը թափառի , կը հառաչէ կ'ողբայ եղկելին աղի արտասուքներով իր անցեալ երջանկութիւնն ու բարօրութիւնը , և անշունչ արարածներ միայն արձագանգ կու տան իրեն ձայներուն : Սինչդեռ այս տխուր տեսարաններուն վրայ սըր-

տերնիս ճմլած անհանգիստ վախ մը կամ խորին կարեկցութիւն մը կը պատէ զմեզ , թեթեւ կտաւ մը կը սահի կ'իջնայ աչքերնուս առջև , ալ ոչ մօտալուտ աւերած , ոչ ապերախտ հայրենիք և ոչ բաղդի հարուածներ կը դողացնեն զմեզ , ամենայն ինչ շողի պէս կը ցնդի կ'անհետանայ , ու երազի մէջ տեսնուած նկարներ կը համարուին այն տեսարանները : Իսկ եւ աշխարհս ալ . ժամանակին սրբնթաց հեղեղը՝ զմարդիկ ու անոնց դիտաւորութիւններն ալ միատեղ իր ալեացը մէջ առած կը վաղէ կ'երթայ ու մոռացութեան ծովուն մէջ կը թաղէ զանոնք :

Եւ սակայն եղած են մարդիկներ ալ , որոնց անունը անգութ ժամանակին խարտոցը չկրնար մաշեցնել , և որ քան զմարմարինի հատորներն աւելի կարծր են ու տեղակիւն . քաջութեան ու իմաստութեան գործքերը յանմահութիւն ճակատագրեալ են այս աշխարհիս մէջ՝ ուր ամենայն ինչ կ'եղծանի . և եթէ հայրենիք վերականգնող դիւցազուններուն ոմանց արդիւնքները՝ այսօրուան օրս պատմութեան էջերուն մէջ միայն իբրեւ 'ի հաւատարիմ հայելիս կը ցոլանան մեր աչացն հանդէպ , իրենց յիշատակը վառ է ամէն սրտի մէջ , իրենց անունը օրհնութեամբ և գովութեամբ բերան կ'առնուի ամենէն , և որչափ որ կեանք ունենայ իրենց ազգը՝ միշտ առօրեայ կը մնայ համբաւին :

Երտաչէս Ա մեր արշակունեան պարծանքին անունը յիշատակած ատենս ,

մտացս առջև կը հանեմ բարձր ու նա-
գելի հասակ մը, ընդարձակ ճակատ
մը, խօսող երես մը, կայծակէ ձու-
լուած աչքեր, զուարթ ամուս ստեղ-
ծուած շրթունքներ, կորովի բազուկք
և կորովի ու ճապուկ անդամք։ Այս
մարմնոյն մէջ բուններ էր սիրտ մը . —
արշակունի սիրտ հայկազուն սրտի վրայ
պատուաստած։ Արքունական գահն որ
ելաւ բարձրացաւ կտրիճ երիտասարդը,
կարծես թէ ոսկեբաշ առիւծ մըն էր,
որ բոյնը կեցած՝ իր ահաւոր մոնչիւնը
թրթռալով կը քալէ օդուն մէջ ու դող
կը հանէ տարերքները . բայց չկրցաւ
անշարժ նստիլ այն ոսկեճամուկ աթո-
ռին վրայ, չուզեց փափուկ անկողիննե-
րու մէջ փափուկ մարմին մը սնուցանել,
հագած պատմութեանն վրայ նայելով
խոժոռեցաւ թէ չըլլայ որ անդամները
մեղկանան, խնկեղինաց բարդ ի բարդ
ամպացուցած անուշահոտութեց ծու-
խէն աչքերը չխաւարեցան, հալեցաւ
սիրտը տեսնելով իր հասակակից տեգը
որուն վրայ արիւնը մակարդեր չորցեր
էր։ Այն ատեն պատերազմի դաշտեր
նկարուեցան աչքին առջև, բիւրաւոր
գլուխներ կը հնձուէին իր սուրէն, բո-
ցի պէս կը լափէր ինքն զթշնամիս, իր
տէրութեան սահմանը կ'ընդարձակէր,
օտար հեռաւոր երկիրներ իրեն երկըր-
պագութիւն կը մատուցանէին։ Այլ
չհամբերեց . վազեց հագաւ իր զրահ-
ները, զէնքերը սրեց, հետը խումբ մը
իրեն պէս կտրիճներ թեաւորեց . . .
լեռներ, ձորեր, դաշտեր, գետեր իր
առջևէն կը փախչէին, և Պարսկաստան
առաւ իր շունչը։

Արտաշէս յաղթող աշխարհակալ մը
ըլլալու սահմանուած էր . և հայոց
պետութիւնն ու ազգը իր աչքի լուսոյն
պէս սիրելով, բոլոր իր կեանքը այս
գործոյն նուիրեց . անոր համար նմանե-
ցաւ ճրագին, որ քաղցր ու աշխոյժ լու-
սով մը զմարդիկ լուսաւորած ատենը՝
միանգամայն ինքն իր բոցովը կը մաշի
ու կը սպառի։ Ախ իր մօտիկ ազգե-
րուն ուզեց նախագահ ընել զհայա-
ստան, այն քաջաց ու առաքինեաց եր-

կիրը, և անով խրախոյս տալ իր ազգին
որ իրենց կովկասային լանջքն ընդգէմ
զայրացեալ գետոց թափով յարձակմա-
նը թումբ կանգնեն։ Պարսիկք ալ
պարթեական ծնունդք էին, և իրենց
լեռներուն պէս ամուր զանգուածէ մը
ձուլուած . բայց ո՞վ կրնար յաղթել Սա-
սիս հսկային։ Իրենց Արշական թա-
գաւորը դողաց իր արքունական աթո-
ռէն և խոհեմութիւն սեպեց պարսկա-
կան պարծանաց յիշատակը սրտին մէջ
մեռցնելով՝ արժանաւոր գլխոյն ար-
ժանաւոր պատիւը տալ։ Հրաման տը-
լաւ Արտաշէս, և մէկէն ի մէկ հա-
զարաւոր պարսիկ գործաւորք իրենց
ազգին վատութեանն յիշատակարանը
սկսան կանգնել . հոյակապ արքունիք
մը վսեմական ճակատով մը նստեցաւ
այն հողուն վրայ, որով կ'իմացնէին
հայք իրենց դրացիներուն թէ Պարս-
կաստան իրենց մէկ գաւառն է։ Ար-
տաշէս իր վեհանձնութեամբն երկրին
իշխանութիւն Արշականի ձեռքն յան-
ձնեց . և անկէ ետքը բոլոր աշխարհ իր
ձեռքի գործածած դրամներուն վրայ
Արտաշէսի պատկերքը միայն տեսնե-
լով՝ զգաց թէ Պարթեաց առաջին թա-
գաւորը հայոց արքայն էր, և անոր եր-
կորդ՝ Պարսից թագաւորը։

Սարգուս սրտին փափաքները սահ-
ման չունին . յաղթական քայլ մ'որ ա-
ռաւ մէկը, ալ ուրախութեան շոգովը
գինովցած ու ծիծաղաւէտ ապառնիի
մը յուսովն ելեքտրացած՝ առաջ կը դի-
մէ երազ ընթացքով մինչև ի ծագս
աշխարհի։ Այսպէս Արտաշէս հայկա-
կան նետերուն հեռաւոր ազանց արիւ-
նովը մուխ տալ ուղեւով, կը պատրաս-
տուէր բերկրանօք իր դիտաւորութիւնն
ի գործ դնելու . այլ ո՞վ իր հեռաւորու-
թեան ժամանակը պիտի խնամէր ու
պաշտպան հանդիսանար իր երկիրնե-
րուն՝ թէ որ յանկարծ յանդուգն թշնա-
մեաց մրկալից թաթաւ մը իջնար ա-
նոնց վրայ։ Հանճարեղ իշխանը իր պոն-
տական հպատակներուն կուտակալ դը-
րաւ զԱրայ բդեաշխն զբաշն իհրէ-
դատ, իր Արտաշատն աղջիկն անոր

կնուծեան տալով 'ի գրաւական սիրոյ .
և Հայաստան բնագաւառին քաջ ու
արժանաւոր թագաւոր մը պատրաստե-
լու համար իւր Տիգրան որդին , որով
հետեւ անիկայ էր իր փառացն ապագայ
նեցուկը , իր կորովաբիւ մտօքն ընտրեց
Սարժ անուամբ իշխան մը զորդի 'Սա-
տայ' կիրթ 'ի զինուորական արուեստ ,
որուն ձեռքը ու իցէ տեսակ զէնք թէ
մարդկանց և թէ երէոց ժանտախտն
էր , անոր յանձնեց զՏիգրան՝ ոչ ինչ
այլ պատուիրելով՝ բայց եթէ ուրիշ
Սարժ մը ձուլել զիւր կորիւնը : Եւ
նուհետեւ Բրտաշեսի հոգեբը փարա-
տեցան , զուարթացաւ սիրտը , երակ-
ներուն մէջ արեան աշխուժութիւն ու
արիութիւն մը կը զգար , մտածելով որ
ալ նետերով պիտի սրբէր իր քրտինքը :
Հրաման հանեց արեւելից և հիւսիսոյ
որ բոլոր աշխարհիս տիրելու չափ զօրք
տան իրեն . և ահա ծածկուեցաւ եր-
կիրը սաղաւարտեալ զլիւերով , կարծես
թէ նոյն ատենուան ամէն ձուլարան-
ներէն ելած զէնքերը հոն ժողվուեցան ,
և դաշտավայրք ու հովիտք դարձնոց
դարձան : Սէկ արեւ մը չէր բաւեր այն
ամէն զինուորներուն վրայ բաւական
լոյս հասցընելու որ կարենային իրար-
մէ զանազանուիլ . մանաւանդ թէ ընդ
հակառակն , ըստ ասելոյ Եւաքարոսի
առ Խորոնեցւոյն՝ այս անեզր բանակին
նետերը բնութեան օրինացն յաղթելով՝
խաւարեցուցին զարեգակը : Երբոր այս
աւազի գնայուն դաշտը սկսաւ շարժիլ
և առաջ երթալ դէպ 'ի արեւմուտք ,
զինուց և մարդկանց ձայնն ալեկոծեալ
զայրագին ծովու մը ալեաց գոռալուն
կը նմանէր . և Բրտաշէս անոնց առաջ
նորդը իջեան մը հասած ատեննին՝ ու-
ղելով զգալի նշան մը թողուլ իր զի-
նուորաց բազմութեանը յահարկութի
ժողովրդոց , իւրաքանչիւր զինուորի մէջ
մէկ քար նետել կու տար , և հսկայա-
կերպ բլուրներ կը ստեղծուէին : Եւ
Բրտաշէսի աշխարհակալութիւնքն եր-
կայն ժամանակ դիմացած ըլլային , բնա-
կան լեռներու չափ քարեղէն արուես-
տակերտ լեռներ՝ պիտի համրուէին :

Փոքր Եփա այն ատենները խաղաղ
ու անխռով կենաց պարարտ արգասիքը
կը վայելէր . արուեստից , վաճառակա-
նութեան և մասնաւորապէս երկրա-
գործութեան պարապելով , արդար հա-
րստութիւն մը գանձելու ժամանակը՝
միանգամայն անմեղ երջանկութեամբ
մը կը քաղցրացընէր իր մարդկային սա-
հուն աւուրքը : Սէյ մ'ալ հեռաւոր
փութորկի մը ոտնաձայնն սկսաւ լսուիլ .
սկզբան որոտմունքներուն ձայները նը-
ւաղ էին , բայց երթալով կը մերձե-
նային և ահեղ թնդմամբ կը ճայթէին .
փոշելից ամպ մը զինուց փայլակներովը
երբեմն երբեմն պայծառացած՝ արագ
արագ ընթացքով դէպ 'ի այս անդոր-
րութեան օթեանը կը խոյանար : Եւ
վեցաւ շարժեցաւ երկիրը , ոտք ելան
բնակիչքը և իւրաքանչիւրն իր խոփն
ու գերանդին առած՝ կը պատրաստուէին
թշնամւոյն տեղիք չտալու . կը կար-
ծէին խեղճերը թէ դիմացէն եկողներն
աղուէսներու խումբ մըն էին որ ան-
դաստաններն ապականելու կը վազէին :
Ստեցաւ նորատեսիլ մրրիկը , անձրևի
նման տեղաց՝ բայց առանց մնասու մը ,
նուաճեց աշխարհը , կալուած մը ըրաւ
զայն Հայոց մեծ թագաւորին , և ան-
ցաւ գնաց : Նշուշտ Բրտաշէս այս եր-
կիրն արշաւելու ատեն՝ սրտին մէջ տը-
խրութիւն մը կը զգար մտածելով որ
այսպիսի անդորրաւէտ երկիր մը տակն
ու վրայ ընելու կ'երթար . բայց կ'երե-
ւայ որ աշխարհակալութեան տենչը
լուեցուց 'ի նմա այն զգացմունքը : Սէկ
կողոպուտ մը միայն առաւ Բրտաշէս
այս երկրէն . կրօնասէր ըլլալով 'ի բը-
նութենէ , երբ Բրտեմիսի և Հերա-
կլեայ և Եպիլոնի պղնձաձոյլ ոսկեզօծ
հրաշագեղ արձանները տեսաւ՝ հիա-
ցաւ . առաւ Հայաստան խրկեց զանոնք ,
որպէս զի գոնէ վայելուչ արձաններու
երկրպագութիւն ընեն 'ի սրբազան քա-
ղաքն յԲրմաւիր՝ յիմացականն Եստու-
ծոյ հեռու եղողները :

Երբոր ծովուն ափունքն հասաւ Բր-
տաշէս , այն կապուտակ ու փրփրագէզ
կոհակաց լեռները տեսնելով՝ ժպիտ մը

ծնաւ երեսին վրայ , և այսպէս կը պատասխանէր ծովուն մունչմանը . Ինչուան հիմա ըրածներս բան մը չէին . ասկէ ետքը պիտի անմահանայ հայ անունը . պիտի յաղթեմ քեզի , ով Սիջերկրականդ ուղիւնոս , որ պաշտպան կ'արձանանաս այլասեւ ժողովրդոց : Սէկ ակնարկելով ծովը ցամաք դարձաւ մարմնեղ նաւերով , որոնց թիկունքը պինդ քան զալիս էին . ցրուեցաւ անոնց մէջ բիւրաւորաց բազմութիւնը , առաքաստներն ուռեցան և ասիական փանց հրաժեշտ տալով կը սլանային զՀայս յԱլբրոպ թռցնելու : Այսպէս հմուտ էին ասիացիք նաւարկութեան արուեստին , և իրենց նաւերը կը խրախուսէին ընդդէմ փոթորկաց :

Ալբրոպական ցամաքին ծայրերը մեր զօրքը դեռ ոտք չկոխած , համբաւոյ քամին լծրակիա ու Ալլադա հասուցեր էր ծանօթն Արտաշեսի մերձակայ գալուստը , և կը գուշակէին այն ժողովուրդներն որ պարանոցնին պիտի խոնարհեցնէին հայ լծոյն տակ : Դատ չանցաւ լրումն առաւ գուշակութիւնն նին . յԱլբրոպ ալ չկարկամեցան յաղթողաց ձեռքերն և չթագան իրենց սուրերը . մտան 'ի լծրակիա և Ալլադա , և ուսերու վրայ գլուխ չէին թողուր : Հելլենական գողողութիւնն ինքըզինքը կ'ուտէր , և երակներուն մէջ եղած արեան յետին կաթին ալ կը սպառէր՝ որ հայ տիեզերակալին ոտքերը կռուան չգտնան իր երկրին վրայ : Ար ծիծաղէր Արտաշէս այսպիսի ընդունայն ճգանց վրայ . և որպէս զի ցուցնէ որ խախուտ ու սուտ էին իրենց պարծանքները , քանդեց կործանեց ու աւերակներու դէզեր ըրաւ այն քաղաքներն՝ որ հռչակաւոր էին այն ժամանակները ու մատով կը ցուցուէին իբրեւ հայրենիք կտրը ճութեան : Վիքիբերան եղան Փոկէացիք , և անարիւն զէնքերնին չէին կըտրեր . Լակեդեմոն , քաղաքաց Վիքիլէսը , թէպէտ բոլոր իր քաջակորով երիտասարդները զինեց և յուսահատաբար կը պատերազմէր , իր ամուր պարիսպները ապակւոյ նման խորտակե-

ցան , հեղեղաբար ներս թափեցան ասիացիք , և արշակունի պերճ դրօշը սկսաւ ծալ 'ի ծալ սաւառնել հեղաբար քաղաքին վրայ : Արիշ ժողովուրդներ ալ նոյն սուրերուն համն առին , և կը հարցնէին իրարու տարակուսանօք որ Պարթևաց զէնքերն Հեփեստոսի առուեստանոցէն ելած էին արդեօք՝ թէ Սահուան մանգաղը բազմացեր էր : Արտաշէս յԱլլադայէ ալ աւար առնելով Վիոսի , Արտեմիսի , Աթենասայ , Հեփեստոսի և Վիքիոդիտեայ գեղեցկագործ արձանները , իբրեւ 'ի յաղթելոյ տուեալ նուէր մը առաքեց 'ի Հայաստան :

Այսչափ ազգեր ու երկիրներ նուաճելէն և բոլոր Հունաստան սարսափեցնելէն ետքը , յապեցաւ Արտաշեսի սիրտը քիչ մը ատենուան համար , և ժամանակ թողուլ կամեցաւ ուրիշ մատաւոր ազգերուն որ իր քաջութեան արձագանքը լսեն և ամենայն զօրութեամբ պատերազմի պատրաստուին . սիրտն ալ հայրենեաց կարօտովը մաշելով , Հայաստան գոչեց մէյ մը խորին անձուկով և աչքը դէպ 'ի այն կողմն ուղղեց՝ ուր որ էր իր հայրենական երկիրը . մանաւանդ որ չէր ուզեր երկար միջոց առանց իր ներկայութեանը թողուլ իր երկիրը , թէպէտ և բարեկարգ վիճակաւ կը բարգաւաճէր Հայաստան : Հաղթութեանց ասպարիզէն չհեռացած , պսակեց զինուորաց քաջութիւնն յունական ճոխ աւարներովը , և իմացուց որ ժամանակ կու տար իրենց հանգիստ առնելու և զրահներու ծանրութիւնը թեթեւ զգեստներով փոխանակելու . թնդացին լեռներն և ամենայն խռոչք Արտաշեսի անունէն , զորն որ ծափաձայն խնդութեամբ կը հնչեցնէր իւրաքանչիւրոց բերանը :

Լանակին անիւներն սկսան ճննչել , ձիերուն բաշերն և սաղաւարտներուն գարգամանակները կը ծածանէին : Արտաշէս անցաւ Արտաշէս ծովն ու ցամաքը , և եկաւ հասաւ իւր սիրելի Հայաստանեայց աշխարհը , որ ան ալ իրեն կարօտցեր էր և ամէն օր աչքը ճամ-

բուն վրայ էր : Օլարմանօք լեցուեցաւ տեսնելով անոր պայծառութիւնն ու յառաջադէմ կարգաւորութիւնը . նայեցաւ իր Տիգրանին վրայ , և իր սրտին փափաքածին նման արդար և արի և կարճ ըսելով՝ արշակունի գտնելով զանիկայ , բերկրեցաւ որ արժանի պայազատ մը սնուցեր էր : Հայաստան իրեն աշխարհակալութիւնները մեծաւ երախտագիտութեամբ և շնորհակալութեամբ դրուատեց . ինքն ալ իր բնաշխարհին վայելուչ պահպանութիւնն ու բարեբաստութիւնը գովեց : Նոողական սիրոյ վերջին համբոյր մը տալէն ետքը Տիգրանայ ճակտին , ալ ազատ կացոյց զանիկայ յորդիութենէ . և արքունական պսակով երիտասարդին հերքը բոլորելով՝ թագաւոր հրատարակեց Հայաստանի , և բոլոր ազգը միաձայն ուրախութեամբ իր հպատակութիւնն յայտնեց առ նորապսակ արքայն : Նոողայ լքողաշէս բոլոր Հայոց՝ որ իր որդին թագաւորեցնելովը՝ միտքը դրած էր դարձեալ առաջ տանիլ իր սկսած աշխարհակալութիւնները , և վրէժն առնուլ այն նախատանացն՝ որով քաջ ազգերու անուանց մէջ երկրորդական անուն կը ժառանգէին Հայք :

Երած նեղութեանցը յոգնութիւնն որ անցաւ , ելաւ գնաց Պարսկաստան , և իր զօրաց խումբերուն վրայ անկէջ ալ զօրք աւելցրնելով՝ այս նոր կարաւանով սկսաւ նորէն արշաւել արեւմտից վրայ : Բռնինէն աւելի կը ցոլանային աչքերը , զրահները յարդէ շինուած կ'երեւային իրեն , կը ցանկար արծուենման սրանալ թռչիլ որսին վրայ , և կարծես թէ զէնքերուն ալ հոգի տուած էր : Բանի որ առաջ կ'երթային , սրտին եռանդեան բոցը կ'աճէր կը բորբոքէր և կ'երէր զինքը . մինչև որ վերջապէս իր անձկացած տելուանքը ոտք դրաւ , ուր զենութիւնն իսկ պիտի հրաշացընէր : Եւ . . . այս կտորիս կ'ապստամբի գրիչը , չուէր առաջ երթալ և չուէր ամենամեծ թշուառութեան մը պատմող ըլլալ : Բնառատեն երբեմն կը հանդիպի որ

հանդարտ ու վճիտ օդ մը ծովուն բերեղափայլ երեսին վրայ լուսանկարի պէս իր պատկերը քաշելու տեսնը , յանկարծակի սանձերնին փրցընելով կատաղի քամիներ՝ մոլեգնաբար կը յարձակին տարերաց վրայ և վերիվայր կ'ընեն զանոնք , ամպերը կ'ուռին և սև սև ընքուիններ կախելով՝ հեղեղներ երկիր կը թափեն իբրեւ թէ տիեզերական հրդեհ մը մարելու համար : Բայնկ եղաւ Բրտաշէսի բանակին ալ . խռովութիւն մըն է բռնկեցաւ զօրաց մէջ , և այն աստիճանի բռնացաւ վրանին , որ իւրաքանչիւրը մէյմէկ գազան դարձած փոխանակ թշնամեաց վրայ զէնքերնին գործածելու՝ իրար զիրար կը ջարդէին կը սպաննէին : Փութացաւ Բրտաշէս խալըսելու իր անձը Հայաստան փախչելով . բայց չկրցան իր աչքերը տեսնալ զՀայաստան . ելան անօրէն մարդիկ . . . և այնպիսի ցանկալի կեանքի մը թելերը խզեցին , որ քսանըհինգ տարի իբրեւ գլուխ ազգին անընդհատ հայրենեաց համար աշխատեցէր : Զգանգատեցաւ զիւցազնը բազդին անգթութեանը վրայ . նուազեալ աչքերուն դիմացը նկարուեցան իր անցեալ մեծութիւնն ու ներկայ վիճակը և դրացի ապագայն . բացուեցան մտաց տեսանելիքը , իմացաւ թէ ինչ էր աշխարհ , և շրթունքները շարժել փորձեց որ իր քովիններուն ալ իմացընէ զայն . հնազանդեցան շրթունքներն իր հրամանին , Սաւադի փառաքան անցաւ շորի մրմնջեց Բրտաշէս , և աչքերը գոցուեցան մշտնջենաւոր քունով մը : Ով զօրաւոր խօսք , անմահական արժէք ունեցող . Բրտաշէս այս խօսքով մահուան միջոցը առաւել մեծացաւ քան թէ բոլոր իր կենացը մէջ :

Տարիներ տարիներու յաջորդեցին , դար դարու ետեւէն գլորեցաւ , Հայաստանի շէնքերն հողոյ հաւասար եղան , բայց Բրտաշէսի անունը դեռ ևս կենդանի է յամէն հայ շրթունս : Ստուերի մը պէս չանցաւ գնաց Բրտաշէս երկրէս . իր ազգին հարստութիւն պարգևեց , համբաւ և իշխանութիւն , պա-

տերազմական արուեստը զարգացուց
Հայոց մէջ, և օտար երկիրներու տիրե-
լովը անոնց բարեմասնութիւնները հա-
ղորդել տուաւ իր հայրենակիցներուն :
Իր գործոցը վրայ յայտնի կը նշմարուի
մտաց հաստատութիւն և ազամանդեայ
կամք մը, որով հարկաւոր և օգտակար
դատած բաները անդրդուելի արիւն-
թեամբ մինչև 'ի մահ ձգնելով 'ի գործ
կը դնէր : Եւրամինն ալ աւելի պղնձէ
շինուած քան թէ հողեղէն ըսելու էր .
ցրտութիւն և տաք, մրրիկ և ձիւն և
սառնամանիք և տարափք անձրևոյ իրեն
առջև նոյն էին, և ձմեռուան խստու-
թիւններուն դէմ իր մարմինը բնական
վահան մըն էր : Իսկ իբրև զօրաց հրա-
մանատար և զօրավար յամենայնի յաղ-
թական՝ ոչ միայն իր աշխարհակալու-
թիւններն իրեն պարծանք են, այլ և
նոյն իսկ օտար պատմագրաց մեծամեծ
գովեստները . ինչպէս զինքը մեծ սե-
պելը քան զՂեքսանդր և քան զՎա-
րէհ, և Փլեդոնիոսի խօսքը՝ թէ Աթ-
ենայն Լափաւորաց հռոմէոս եղեալ պարթևն
Արտաշէս : Ի վերայ այսր ամենայնի կը
խոստովանինք որ Արտաշէս եթէ փո-
խանակ նոր երկիրներ ստանալու հայա-
ստանի և անոր իշխանութիւնը տիեզե-
րական ընել ջանալու, բոլորովին անոր
ներքին բարգաւաճանացն ետևէ ըլլա-
լու տար ինքըզինքը և ամէն կերպ բա-
րեկարգութեան կողմանէ գերազոյն ը-
նէր զանիկայ քան զամենայն ժողո-
վուրդս, աւելի օգտակար գործ ըրած
կ'ըլլար մարդկութեան և աւելի մեծ,
և այնչափ 'ի զուր հեղեալ արիւն խը-
նայած կ'ըլլար . որովհետև թէ որ իր
այն աստիճանի անհամար զօրքին զէն-
քերուն իւրաքանչիւրը մէյմէկ մարդ
միայն մեռուցած ալ ըլլան նէ, որչափ
կեանք պակսեր են այն ատեն աշխար-
հէս : Եւսկայն մեծ ուրախութիւն է
մեզ իր հայրենակցացո՝ որ գիտենք թէ
մեր քաջ թագաւորն իր կենաց վերջին
վայրկենին սրտանց հառաչանք մը ար-
ձակեց արտաքին ու առերևոյթ փա-
ռաց ունայնութեանը վրայ : Եւս, մար-
դուս իշխանութիւնը որչափ որ տարա-

ծուի ու ընդարձակածաւալ սահմաններ
առնու, լայնատարած խրոխտացեալ ծո-
վուն նմանցուր, որուն ալիքները հա-
զարաւոր մղոններ քալելէն ետքը՝ վեր-
ջապէս տկար ափունքի մը վրայ ողբա-
ձայն կը մեռնին : Եւ ով որ կ'ուզէ ցա-
մաք ոսկրներ միայն չթողուլ իր յիշա-
տակը մահունէն ետքը ուրիշներուն
միտքը բերող, թող սիրէ իր ազգը բո-
լորով սրտիւ, և անոր ներքին երջան-
կութեւր ամենայն հոգւով գործակից ըլ-
լայ . այնպիսին սիրախառն մեծարանաց
պատիւը կ'ընդունի Արտաշէսի պէս :

ԾԱՂԿԱՔԱՂ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ

Ապառաժն Արարիա և բարբ Արարացոց :

Նկարեսցիք 'ի միտս ձեր երկիր իմն
ապալեր և ծարաւուտ, արփի հրատո-
չոր, երկինք երաշտացեալ, դաշտս ա-
ւազեղէնս, և լերինս քան զսոսա ցամա-
քագոյնք, զորովք շուրջ տարածեալ ա-
չայն խոնջեալ լքանին կենդանութեան
գոյով անդ և ոչ մի ինչ նշան յոր իջեալ
հանգչիցին : Նրկիր մեռելատիպ, կամ-
լաւ ևս ասել՝ երկիր կեղեքեալ 'ի հող-
մոց, յոր ոսկերոտիք և եթ և խիճք
աստ և անդ սփռեալք, և ժայռք ուղ-
ղաբերձ և կէսք թաւալեալ . անապատ
ամենեւին թափուր, ուր չեղև երբէք
ուղևորին ընդ հովանեաւ ոգի կլանել,
ուրանօր կենակից ոք նմա չիք, և ոչ որ
զկենդանութիւն բնութեանն 'ի դէմ
ածիցէ նմա . ամենեւին ամայութիւն,
քան զամայութիւն անտառաց ևս ահա
գին յոյժ . զի անդ ծառք թուին իմն
բնակք առ մենացեալն ուղևոր, որոյ
աստէն քան զամենայն միայնութիւն
առաւել ևս անմարդացեալ կողոպուտ
յամենայնէ, յանմարդի և յանեզր բա-
ցավայրին՝ համայն ուրեք նշմարէ զիւր
գերեզման : Այլ յայլ ինչ ծագէ անդա-
նօր լուսաւորութիւն տուրնջեան տխրա-
դէմն քան զսղջամուղջ գիշերոյ, բայց
զմերկութիւն իւր հօրնեւ և զտկարու-
թիւն, և ածել նմա 'ի անտիլ զահագին